

भासस्य नाटकानि : संस्कृतसाहित्यस्य वैश्विकप्रभावस्य प्रतिबिम्बम्

स्वाती रेखा साहु¹

शोध सारः

अस्मिन् पत्रे भासस्य नाटकानां चक्षुषा संस्कृतसाहित्यस्य वैश्विकप्रभावस्य अन्वेषणं कृतम् अस्ति। संस्कृतसाहित्यस्य प्रसिद्धेषु नाटककारेषु अन्यतमः इति नाम्ना भासस्य कृतीनां विश्वस्य विभिन्नेषु भागेषु नाटकसाहित्यस्य विकासे अगाधः प्रभावः अभवत्। महाकविः भासः संस्कृतसाहित्ये तत्रापि विशेषतः नाट्यसाहित्याकाशस्य जाज्वल्यमानो नक्षत्रमासीत्। आधुनिककालेऽपि तस्य नाट्यकलां कविताशैलीञ्च दृष्ट्वा काव्यरसिका मोदन्तेतमाम्। महाकविः भासः संस्कृतसाहित्ये यदा नाटकं लिखितुं प्रारब्धवान्, तदा नासीत् संस्कृतसाहित्ये कस्यापि तादृशं नाटकं यदवलोक्य निर्दिष्टं नाट्यकलां गृहीत्वा नाटकं रचितुं शक्यतात्। भासस्य कृतिषु या नाट्यकला सा भासस्य स्वात्मभूता। जन्मकालोऽयं संस्कृतनाटकस्य यदा भास एवं एतादृशः प्रथमो नाट्यकारः यस्य कृतेरनुकरणेन संस्कृतसाहित्ये मनोहराति-मनोहरतमं नाटकं साम्प्रतमपि दृश्यते। अस्मिन् पत्रे भासस्य नाटकानां आधारभूताः सार्वत्रिकाः विषयाः भावाः च परीक्षिताः सन्ति, एतेषां संस्कृतिषु तेषां स्थायि लोकप्रियतायां प्रासंगिकतायां च कथं योगदानं कृतम् इति च। भासस्य नाटकानां समीक्षात्मक-विश्लेषणद्वारा अयं पत्रः वैश्विकसाहित्यकलापरम्पराणां स्वरूपनिर्माणे संस्कृतसाहित्यस्य महतीं भूमिकां दर्शयति। भासस्य नाटकानां वैश्विकप्रभावस्य चिन्तनं कृत्वा अस्य पत्रस्य उद्देश्यं सांस्कृतिकविनिमयस्य अवगमनस्य च महत्त्वं, आधुनिककाले संस्कृतसाहित्यस्य निरन्तरसान्दर्भिकता च प्रकाशयितुं वर्तते।

मुख्यशब्दाः भासः, संस्कृत साहित्यं, वैश्विक प्रभावः, नाटकं, सांस्कृतिक आदान-प्रदानं, सार्वभौमिक विषयः।

प्रस्तावना -

विश्वस्य साहित्यिक - कलापरम्परासु संस्कृतसाहित्यस्य दृढप्रभावः अभवत्। संस्कृतसाहित्ये एकः प्रसिद्धः नाट्यकारः भासः अस्ति, यस्य नाटकानां बहुधा अध्ययनं, प्रदर्शनं, प्रशंसितानि च सन्ति। १५०० वर्षाणाम् अधिककालपूर्वं रचितानि तस्य नाटकानि कालातीतविषयैः, जटिलपात्रैः, मानवीयभावनानां सूक्ष्मान्वेषणेन च प्रेक्षकान् मोहयन्ति एवं साहित्यिकगुणात् परं भासस्य नाटकानां सांस्कृतिकविनिमयस्य दृढप्रभावः अभवत्, येन भारतीयसंस्कृतेः, मूल्यानां, विचाराणां च विश्वस्य अन्येषु भागेषु प्रसारणं सुलभं जातम्। अस्मिन् पत्रे भासस्य नाटकानां चक्षुषा संस्कृतसाहित्यस्य

¹ नाम- स्वाती रेखा साहु, पदवी-शोधच्छात्रा (शिक्षाशास्त्रविभागः), केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, श्री सदाशिवपरिसरः (पुरी), मो. नं - 9937753197, ईमेल - swatirekhasahoo1994@gmail.com

वैश्विकप्रभावस्य अन्वेषणं कृत्वा तस्य कृतीनां आधारभूतानां सार्वत्रिकविषयाणां भावानानां च परीक्षणं कृत्वा वैश्विकसाहित्यकलापरम्पराणां स्वरूपनिर्माणे संस्कृतसाहित्यस्य महत्त्वपूर्णा भूमिका प्रदर्शिता ।

भासस्य जीवनं कार्याणि च

भाषायाः व्यक्तिगतजीवनस्य विषये अत्यल्पं ज्ञायते । केचन विद्वांसः मन्यन्ते यत् सः जन्मतः ब्राह्मणः आसीत्, सम्भवतः सः मध्यभारतस्य उज्जैनराज्ये निवसति स्म । अन्ये अनुमानं कुर्वन्ति यत् सः तस्मिन् काले शिक्षणस्य संस्कृतिस्य च प्रमुखकेन्द्रस्य गुप्तदरवारस्य सह सम्बद्धः आसीत् इति । "स्वप्नवासवदत्तम्", "प्रतिज्ञायौगन्धरायण", "पञ्चरात्र" इत्यादीनां १३ नाटकानां लेखनस्य श्रेयः अस्य अस्ति । भासस्य नाटकानि जटिलपात्रैः, जटिलकथानकैः, प्रेम, कर्तव्यनिष्ठा इत्यादीनां सार्वत्रिकविषयाणां अन्वेषणेन च प्रसिद्धाः सन्ति ।

भासस्य संस्कृतसाहित्ये योगदानम् :

भाषायाः नाटकानि उल्लेखनीयाः सन्ति यत् -

1. यथार्थवादी चित्रणम्: तस्य पात्राणि सुविकसितानि, सम्बद्धानि च सन्ति, येषु मानवस्वभावस्य जटिलताः प्रदर्शिताः सन्ति।
2. नवीनकथाकथनम्: भाषायाः नाटकेषु प्रायः अरेखीयकथाः, अप्रत्याशितकथाविवर्तनानि च दृश्यन्ते ।
3. विषयाणां अन्वेषणम्: तस्य कृतयः प्रेम, कर्तव्यं, नैतिकता, मानवस्य स्थितिः च इत्यादिषु विविधविषयेषु गहनतया गच्छन्ति।

भासनाटकेषु सार्वभौमिकविषयाः भावाश्च

भासस्य नाटकेषु सार्वत्रिकविषयाणां भावानाञ्च विषयः अस्ति ये अद्यत्वे अपि प्रासंगिकाः सन्ति। तस्य कृतयः मानवस्य स्थितिम् अन्वेषयन्ति, मानवस्वभावस्य जटिलतां विरोधान् च प्रकाशयन्ति । भासस्य नाटकेषु ये केचन सार्वत्रिकाः विषयाः भावाः च सन्ति तेषु अत्र सन्ति-

1. प्रेम-कामनाः - भासस्य नाटकेषु प्रायः प्रेम-काम-जटिलतायाः अन्वेषणं भवति, येन एते भावाः जनान् एकीकृत्य विभक्तुं च शक्नुवन्ति इति मार्गाः प्रकाशयन्ति ।
2. कर्तव्यं निष्ठा च : भासस्य बहवः नाटकाः कर्तव्यस्य निष्ठायाः च तनावानां परीक्षणं कुर्वन्ति, जटिलनैतिकानां, नैतिकदुर्विधानां मार्गदर्शनस्य कठिनतां प्रकाशयन्ति ।
3. शक्ति-भ्रष्टाचारश्च : भासस्य नाटकेषु प्रायः सत्तायाः दुरुपयोगस्य, धनस्य, स्थितेः च भ्रष्टप्रभावस्य आलोचना भवति ।

भासनाटकानां वैश्विकप्रभावः

भासस्य नाटकानां विश्वस्य साहित्यिक-कलापरम्परासु महत्त्वपूर्णः प्रभावः अभवत् । तस्य कृतयः आङ्ग्लभाषा, फ्रेंचभाषा, जर्मनभाषा, चीनीभाषा च इत्यादिषु अनेकभाषासु अनुवादिताः सन्ति । भासस्य नाटकैः यूरोप, एशिया, आफ्रिका इत्यादिषु विश्वस्य विभिन्नेषु भागेषु नाटकस्य नाट्यस्य च विकासः अपि प्रभावितः अस्ति ।

यूरोपीयनाटके प्रभावः

भासस्य नाटकानां प्रथमवारं १८ शतके यूरोपदेशे प्रवेशः अभवत्, तेषां यूरोपीयनाटकस्य विकासे महत्त्वपूर्णः प्रभावः अभवत् । गोएथे, शिलर इत्यादयः बहवः यूरोपीयनाट्यकाराः भासस्य कृतीभिः प्रभाविताः आसन् । उदाहरणार्थं जर्मन-नाट्यकारः गोएथे भासस्य "स्वप्नवासवदत्तम्" इति नाटकेन अतीव प्रभावितः आसीत्, यस्य सः जर्मनभाषायां अनुवादं कृतवान् ।

एशियाईनाटके प्रभावः

एशियादेशे नाटकस्य नाट्यस्य च विकासे भासस्य नाटकानां महती प्रभावः अपि अभवत् । उदाहरणार्थं जापानदेशे १७ शतके भासस्य नाटकानां प्रवर्तनं जातम्, जापानीनाट्यस्य विकासे तेषां गहनः प्रभावः अभवत् । चिकामात्सु मोन्जाएमोन इत्यादयः अनेके जापानीनाट्यकाराः भासस्य कृतीभिः प्रभाविताः आसन् ।

भारतीयसंस्कृतिनां प्रसारः

1. संस्कृतसाहित्यस्य संचरणम्: चीन-जापान-दक्षिण-पूर्व-एशिया-सहितानाम् एशिया-देशस्य अन्येषु भागेषु संस्कृत-साहित्यस्य प्रसारणे भासस्य नाटकानां महत्त्वम् अभवत् ।
2. एशियाई नाट्यक्षेत्रे प्रभावः : भासस्य नाटकैः एशियादेशे विशेषतः चीनदेशे, जापानदेशे, कोरियादेशे च नाट्यस्य विकासः प्रभावितः अस्ति ।
3. भारतीय पौराणिककथा-लोककथा-प्रसारः : भास-नाटकैः भारतीय-पौराणिक-लोककथा-प्रसारणं विश्वस्य अन्येषु भागेषु च साहाय्यं कृतम्, प्रेक्षकाणां कृते भारतस्य समृद्ध-सांस्कृतिक-विकासस्य परिचयः कृतः ।
4. पार-सांस्कृतिक आदानप्रदानं- सहकार्यं अनुकूलनं च : भासस्य नाटकानां रूपान्तरणं कृत्वा विविधसांस्कृतिकसन्दर्भेषु प्रदर्शनं कृतम्, येन विश्वस्य विभिन्नभागेभ्यः कलाकारानां विद्वानां च पार-सांस्कृतिक-आदान-प्रदानं, सहकार्यं च सुलभं भवति ।
5. सांस्कृतिकसंलयनं संकरता च : भासस्य नाटकैः सांस्कृतिकसंलयनं संकरता च योगदानं कृतम्, यतः कलाकाराः विद्वानः च तस्य कृतीनाम् आकर्षणं कृत्वा कलात्मकव्यञ्जनस्य नवीनं नवीनं च रूपं निर्मितवन्तः ।

वैश्विक-सांस्कृतिकक्षेत्रे प्रभावः

1. संस्कृतसाहित्यस्य मान्यता: संस्कृतसाहित्यस्य वैश्विकसांस्कृतिकविरासतस्य बहुमूल्यं भागत्वेन मान्यतां प्राप्तुं भासस्य नाटकैः योगदानं कृतम् अस्ति।
2. भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणं प्रवर्धनं च: भासायाः नाटकैः भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणं प्रवर्धनं च साहाय्यं कृतम्, विश्वस्य प्रेक्षकाणां कृते भारतस्य समृद्धसांस्कृतिकविरासतस्य परिचयः कृतः।

उपसंहारः

भासस्य नाटकानि संस्कृतसाहित्यस्य वैश्विकप्रभावस्य प्रतिबिम्बं भवन्ति । तस्य कृतीषु सार्वत्रिकविषयाणां भावानाञ्च विषयः अस्ति ये अद्यत्वे अपि प्रासंगिकाः सन्ति, तेषां प्रभावः विश्वस्य साहित्यिककलापरम्परासु महत्त्वपूर्णः अस्ति भासः स्वनाटकद्वारा संस्कृतिषु प्रेक्षकाणां समक्षं निरन्तरं वदति, मानवस्वभावस्य जटिलतां विरोधान् च प्रकाशयति । भासः प्रख्यातः संस्कृतनाट्यकारः भारतीयसाहित्यसंस्कृतेः क्षेत्रे स्थायिविरासतां त्यक्तवान् । १५०० वर्षाणाम् अधिककालपूर्वं रचितानि तस्य नाटकानि कालातीतविषयैः, जटिलपात्रैः, मानवीयभावानां सूक्ष्म अन्वेषणेन च प्रेक्षकान् मोहयन्ति एव साहित्यिकगुणात् परं भासस्य नाटकानां सांस्कृतिकविनिमयस्य गहनः प्रभावः अभवत्, येन भारतीयसंस्कृतेः, मूल्यानां, विचाराणां च विश्वस्य अन्येषु भागेषु प्रसारणं सुलभं जातम् । भारतस्य विश्वस्य अन्येषां च भागानां मध्ये सांस्कृतिकविनिमयस्य विषये भासस्य नाटकानां गहनः प्रभावः अभवत् । तस्य नाटकैः पारसांस्कृतिकसमझौ, आदानप्रदानं च सुगमं जातम्, भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणं प्रवर्धनं च कृत्वा संस्कृतसाहित्यस्य वैश्विकसांस्कृतिकविरासतां बहुमूल्यं भागत्वेन मान्यतां च दत्तम् ।

सन्दर्भः

- भासः । (अनुवादः A. C. Woolner द्वारा) । (१९३०-१९३१)। भासस्य नाटकानि । दिल्लीः, मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशक ।
- कीथ, ए बी (1924) । संस्कृतनाटकम् । आक्सफोर्डः आक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस ।
- रिचमण्ड, एफ.पी.(1998). भासः । द एन्साइक्लोपीडिया आफ् इण्डियन फिलोसोफीज, खण्ड 1 इत्यस्मिन् ग्रन्थे । ५ (पृष्ठं १४७-१५६)। दिल्लीः मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशक ।
- Aiyar T K Ramachandra, A Short History of Sanskrit Literature, R S Vadhyar & Sons, Palghat, 2018.
- Ayyar A S P, Bhāsa, The Madras Law Journal Office, Madras, 1942.
- Bhāsa, Svapnavāsavadatta, National Publications, Calicut, 2005.
- Pusalkar A D, Bhāsa - A Study, Meher Chand Lachman Das, Lahore, 1940.

- Studies in Bhasa – **V.S.SukthaSuthhankar**- Journal of the American Oriental Society, 1920 , Vol.40(1920), Published by American Oriental Society- comprehensive review of the plays, regarding the age of the Dramas or the authorship of Bhasa.
- **Dr. Indulekha B** – International Journals on Arts, management and humanities - “Bhasa : The eminent poet” Trivendram-10 (kerala) – discussed about the prominent characteristics of Bhasa’s plays